

REGIONLARIN AQRAR SAHƏLƏRİNDƏ MƏHSULDAR QÜVVƏLƏRİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

İ. M. MƏMMƏDOVA

Azərbaycan ET Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

Aqrar sahədə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin bir xüsusiyyəti də onun təbii sərvətlərinin, xammal mənbələrinin vəhşicəsinə istismar edilməsidir. Doğrudur, bu bütün müstəmləkələrə, o cümlədən Sovet hakimiyyətinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Lakin bu prosesdə ölkənin özünəməxsusluğu da mövcud olmuşdur. Bu amil təbii sərvətlərinin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Təqdim edilən məqalədə qeyd edilən məsələlər araşdırılmış və bu istiqamətdə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: aqrar sahə, məhsuldar qüvvələr, regional inkişaf

Aqrar sahədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yerləşdirilməsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafında olduqca mühüm rol oynayan ən əsas faktorlardan biridir.

Aqrar sahədə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində sosialis rejiminin buraxdığı səhvlər, nəinki istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə mənfi təsir edərək, çoxlu sayda problemlər yaratmışdır. Bunlardan biri də urbanizasiyaya aid olan problemdir. Doğrudur, urbanizasiya ümumi qanunauyğunluqdur. Bazar iqtisadiyyatının inkişafının indiki mərhələsində bütün ölkələrdə olduğu kimi kəndlərdən şəhərlərə əhali axını intensivləşmişdir.

Şəhər əhalisinin artmasının Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə oxşar cəhətləri vardır. Lakin respublikada şəhərlərin ərazi baxımından formalaşmasında qeyri-adilik müşahidə edilir. Belə ki, 200 iri və xırda şəhəri olan respublikada cəmi üç böyük şəhər olmuşdur. (Bakı, Sumqayıt və Gəncə). Təkcə Bakıda respublika əhalisinin 40%-i və şəhər əhalisinin 80%-dən çoxu yaşayırdı. Ölkənin şəhər əhalisinin göstərilən hissəsinin yalnız paytaxt şəhərində yaşaması normal hal deyildir. Paytaxt şəhərinin əhalisinin ölkənin şəhər əhalisinə belə nisbət yaratması dünya ölkələri içərisində indiyə qədər müşahidə edilməmişdir. Bununla əlaqədar şəhər ərazilərinin kənd əraziləri hesabına genişlənməsi prosesi güclənir.

Aqrar sahədə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin bir xüsusiyyəti də onun təbii sərvətlərinin, xammal mənbələrinin vəhşicəsinə istismar edilməsidir. Doğrudur, bu bütün müstəmləkələrə, o cümlədən Sovet hakimiyyətinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Lakin bu prosesdə ölkənin özünəməxsusluğu da mövcud olmuşdur. Bu amil təbii sərvətlərinin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə bağlıdır.

Sovetlər dövründə yalnız o iqtisadi rayonlar ayrıca göstərilirdi ki, orada İttifaq əhəmiyyətli istehsal sahələri və müəssisələr yerləşmiş olsun. Belə şəraitdə kapital qoyuluşunda müəyyən məhdudiyyət yaranır, bəzən inkişafına böyük imkanlar olan respublikadaxili regionlar üçün əlavə maliyyə vəsaiti, elmi-texniki potensial almaq ya mümkün olmur, ya da çətinləşir və məhdudlaşır. Nəticədə əvvəllər zəif inkişaf etmiş regionlar yenə inkişafdan qalır, ya da inkişafı məhdudlaşdırılırdı.

İstehsal sahələrinin yerləşməsi və məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinə yalnız İttifaqın mənafeyini nəzərə almaqla yanaşılması geri qalmış iqtisadi rayonların inkişafını məhdudlaşdırdı. Məlumdur ki, o dövrün iqtisadiyyatında belə bir prinsip hökm sürürdü: hər bir respublika vahid İttifaq dövlətinin daxili tərkib hissəsidir. Yerli şəraitə uyğun olaraq respublika və İttifaq planında nəzərdə tutulan respublikadaxili iqtisadi rayon, şəhər ən ucuz başa gələn məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmalı və özünə lazım olan məhsulu da İttifaqın başqa respublikalarından almalıdır. Belə vəziyyət özlüyündə həm İttifaq planında perspektivli hesab olunan respublikadaxili iqtisadi rayonda (regionda), həm də bütövlükdə respublikada ixtisaslaşmış sahələrlə bərabər köməkçi, xidmətdəici, habelə respublika əhalisinin tələbatının ödənilməsinə yönəldilən sahələrin inkişafına maneə yaradırdı.

Beləliklə, sovet dövründə respublikada məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və inkişafı sovet modeli siyasətini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu siyasət respublika iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək əsasında əhalinin həyat səviyyəsini

yüksəltmək əvəzinə, əksinə, onu sarsıtmağa, saysız-hesabsız problemlər yaratmağa yönəldilmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsi keçən əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından 2003-cü ilə qədərki illəri əhatə edir. Regionlarda məhsuldar qüvvələrin artımında tarazlığın yaradılması təkcə onların hər birinin, ancaq sosial-iqtisadi inkişafı ilə məhdudlaşmırdı, hər şeydən əvvəl ölkənin ümumi maraqlarının təmin edilməsi baxımından çox vacib idi. Bu vəzifənin həlli isə, o zaman öz inkişafını az-çox dərəcədə nizam vəziyyətdə saxlamış və dünya bazarlarında məhsullarına böyük tələbat olan neft-qaz sənayesinin dirçəlməsinin gənc müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyatı üçün müstəsna əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi ilə təmin edilirdi. Hər tərəfdən çox ciddi maneələrin yaranmasına baxmayaraq, ümummilli lider Heydər Əliyevin ərsəyə gətirdiyi beynəlxalq əhəmiyyətli və tarixə "Əsrin müqaviləsi" kimi daxil olan ilk neft müqaviləsinin bağlanması, ölkə qarşısında duran tələpəli problemlərin həllini sürətləndirdi. Lakin birinci mərhələnin ortalarında və axırlarında bazar istehsalı münasibətlərinin geniş vüsət alması, liberallaşma və çoxcəhətli iqtisadi islahatların aparılması, xüsusən özəlləşdirmə proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi, pul-kredit və maliyyə sisteminin yenidən qurulması və bu əsasda milli sahibkarlığın yaranması regionların da hər cəhətdən mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Hətta bu zaman onlarda əhəmiyyətli bir sıra sənaye və başqa istehsal sahələri bərpa edildi, yeniləri inkişaf etdi.

Regionların əsaslı sosial-iqtisadi inkişafına başlanılması mərhələsi 2004-2008-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələni regionların inkişafında böyük dönüş illəri adlandırmaq olar. Onun əsasını ölkə başçısının «2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı» haqqında imzaladığı Fərman təşkil edir. Bu mərhələdə ilk növbədə geniş təyinatlı infrastruktur şəbəkələrinin yaradılmasına başlandı. Bu gün birmənalı şəkildə qeyd edilməlidir ki, indi müstəqil inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatının sərbəstliyini daha da möhkəmləndirmək naminə yeni vəzifələrin həlli üçün çox əlverişli zəmin artıq yaranmışdır. (1, s. 24)

Azərbaycan Respublikası regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə yerlərdə sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək, bu işdə sahibkarlara dəstək olmaq, əhəlinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaq və ölkəni iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etdirmək, bu gün də dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Həmçinin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunmasında da aparıcı mövqeyə malik olmaqla,

respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 77%-ni vermişlər. İndi regionlar ölkədə hasil edilən çox əhəmiyyətli məhsulların, o cümlədən alüminium xammalının, dəmir filizinin, qızılın, daş duzun, avtomobillərin, traktorların, kompüterlərin, televizorların, soyuducuların, liftlərin, şəkərin və şəkər tozunun, pambıq xammalının, yunun, baramanın, yaşıl çay yarpağının və sairənin hamısını, ya da əsas hissəsini hasil edirlər.

Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayenin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə regionlar hələ də geri qalır. Əslində, 2008-ci ildə regionların ölkə sənaye məhsulları istehsalında payı 5%-dən də aşağı, onlarda sənaye müəssisələrində çalışan işçilərin xüsusi çəkisi 34%-ə bərabər olmuşdur. Bunun əsas səbəbi, 2008-ci ilin məlumatlarına görə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 60%-ə qədər Abşeron iqtisadi rayonunda toplanması olmuşdur. Məsələn, 2008-ci ildə onlarda fəaliyyətdə olan müəssisələr 2000-ci ilə nisbətən 1,7 dəfə (Abşeron iqtisadi regionunda isə 1,3 dəfə) artmışdır.

Azərbaycan bu gün onun üçün zəruri olan bir sıra əsas yüngül sənaye məhsulları istehsalına görə geri qalır. Ölkədə belə müəssisələr mövcud olsa da, onların müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması ilə, nəinki öz tələbatını yerli istehsal hesabına əsasən ödəyə bilər, həm də dünya bazarlarında yüksək keyfiyyətli müxtəlif toxuculuq və gön-dəri məhsulları istehsalına görə layiqli yerini tuta bilər. Belə misalları istehsalın başqa sahələrindən də gətirmək mümkündür.

Region ərazilərinin yüksək sosial-iqtisadi inkişafı üçün hərtərəfli mənimsənilməsi, ilk növbədə gələcəkdə böyük mütərəqqi inkişaf yolu olacaq intellektual mülkiyyətin onlarda daha da genişləndirilməsinə, insanların həyat səviyyəsinin ardıcıl olaraq yüksəldilməsinə, yoxsulluğun minimuma endirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və onun səmərəsinin yüksəldilməsinə, adamlarının əsasən öz doğulduqları məkanlarda məskunlaşmasına səbəb olmaqla, bununla da paytaxt şəhərində və onun ətrafında həddən artıq sıxlığın qarşısının alınmasını təmin edir. «Xüsusi İqtisadi Zonalar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərindən irəli gələn vəzifələrin tətbiq edilməsi də ölkənin bir sıra regionlarında məhsuldar qüvvələrin güclü inkişafına təkan verəcəkdir.

Regionların hərtərəfli istehsal potensialının ildən-ilə artan nəticələri göz qabağındadır. Tezliklə onlarda qeyri-neft sektoru sahələrinin sürətlə inkişaf etməsi və yüksəlişi hesabına verəcəkləri iri həcmli əlavə maliyyə imkanları hesabına gələcəkdə ölkə büdcəsi daha da artacaq və bununla da respublikanın iqtisadi qüdrətinin xeyli möhkəmləndirilməsi sürətlə davam edəcəkdir.

Bazar münasibətləri şəraitində ölkədə aqrar-sənaye kompleksi məhsullarına olan tələbatın ölkədaxili istehsal hesabına ödənilməsində regionların rolu olduqca böyükdür. Regionlarda mövcud olan istehsal resursları potensialından məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasında əhalinin ərzaq, emal sənaye müəssisələrinin kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatının ödənilməsində və aqrar sahədə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə regionlarda ASK sahəsində əldə olunan müsbət irəliləyişlərlə yanaşı, əksər iqtisadi rayonlarda mövcud olan resurs potensiallarından istifadə səviyyəsi aşağı olub, elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişaf səviyyəsindən geri qalır. Eyni zamanda, regionlararası inkişaf səviyyəsində də böyük fərqlər mövcuddur. Bunun da başlıca səbəbləri iqtisadi regionlarda istehsal sahələrinin yerləşdirilməsini konkret olaraq, torpaq, iqlim şəraitinin xüsusiyyətləri, əhalinin adət-ənənələri, əmək ehtiyatları və strukturu, təsərrüfatların maddi-texniki vasitələri ilə təmin olunma səviyyəsi və digər amilin zəif nəzərə alınmasıdır. Qeyd edilən çatışmazlıqlarla yanaşı, iqtisadi rayonlar arasında qeyri-iqtisadi tarazlıqların mövcud olması, investisiya qoyuluşunda mövcud olan qeyri-tarazlıqlar və normativlərə əməl olunmaması halları da mövcuddur. Bundan başqa yaranmış çatışmazlıqlar həmin dövr ərzində görülmək işlərə laqeyd münasibət, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin və mütərəqqi texnologiyaların zəif tətbiqi, aqrar bazanın idarə olunmasının, təşkilinin, infrastrukturların təminatının və xidmət sahələrinin olduqca zəif formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının artırılması, əhalinin tələbatının ödənilməsi üçün bütün regionlarda kifayət qədər təbii resurslar (torpaq, su, hava şəraiti) mövcuddur. Bununla yanaşı, iqtisadi rayonlarda mövcud olan təbii resurslardan elmi-texniki tərəqqinin hazırkı nailiyyətlərinin və mütərəqqi texnologiyaların tətbiq olunması yolu ilə 20 milyondan çox əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün real imkanlar və şərait mövcuddur. Bu sahədə qarşıda duran və öz həllini tələb edən problemlərdən biri regionlarda iqtisadi inkişafa önəm verilməsidir.

Son illərdə dünya miqyasında regional məsələlərə diqqət getdikcə artır. Bu problemin zəruriliyi istehsal sahələrinin ərazi təmərküzləşdirilməsindən və ayrı-ayrı ərazinin bu cəhətdən fərqlənməsindən irəli gəlir. Təbii resurslar, insan amili və maddi resurslar ayrı-ayrı ərazilərdə bir-birindən həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət etibarını ilə fərqlənir. Cəmiyyətin inkişafı üçün onların dəqiq hesaba alınması və mövcud resurslardan

daha səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması zəruriliyi artır. Hər bir dövlətin dünya iqtisadiyyatına integrasiya əlaqələrinin yaradılması üçün regionçuluq, regional iqtisadiyyatın və regional idarəetmənin öyrənilməsi olduqca vacib problemlərdəndir.

Regionun mahiyyətini, formalaşma xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün, ümumiyyətlə ərazinin mahiyyətini, onun cəmiyyət və təsərrüfat fəaliyyətində rolunun müəyyən edilməsi olduqca vacib şərtlərdəndir.

Regional idarəetmənin məzmununun, vəzifələrinin, funksiyalarının öyrənilməsi və həyatda praktiki olaraq istifadə edilməsinin zəruri şərti olub, ərazinin inkişafının insan amilinin, o cümlədən onun iqtisadi münasibətlərinin oynadığı rolu və istehsal ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, əhalinin istehsal vərdişinə, təbii sərvətlərin müxtəlifliyinə, coğrafi mövqeyinə görə eyni tip əmək bölgüsü üzrə mənimsənilmiş başqa fərqləri özündə əks etdirir və ərazilərdə inkişafını əsaslandırır. Bu fərqlər əmək bölgüsünün təbii əsaslarını genişləndirərək, nəinki ictimai əmək bölgüsünün, formalaşdırılaraq inkişaf etməsinə, habelə regionlarda tamamilə yeni növ məhsullar istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır.

Son illərdə dövlət tərəfindən bu problemin həllinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Respublika Prezidenti İlham Əliyev 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir. Orada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqlərin minimum səviyyəyə çatdırılmasını tələb edir. (1, səh.8)

Proqramda ayrı-ayrı rayonlarda iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirən amillər, bununla bağlı dövlət siyasətinin və dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Burada əsas məqsəd, Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olunmasına yönəldilmişdir.

Hər bir cəmiyyətin ən böyük meyarı onun öz insanlarının şəxsi inkişafı üçün yarada biləcəyi imkanlardır. Belə bir kəlam var: idarə etməyi bacarmaq ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf seçimini etməyi

bacarmaq deməkdir. Bu seçim isə bir sıra suallar doğurur: ölkənin mövcud resurslarından istifadə edərək nə və necə istehsal etməli; istehsal edilən məhsula tələbat varmı? İqtisadi prioritet hansılardır; real maliyyə mənbələri hansılardır; fəaliyyət proqramı, onun mexanizmi, institutları nədən ibarətdir. Azərbaycan qarşısında da duran bu suallardan irəli gələn nəticə odur ki, müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişaf seçimi neft sənayesinin sürətli inkişafı əsasında 2003-cü ildə qəbul edilən «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı» və 2004-cü ildə qəbul edilən «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı» istiqamətidir. Qarşıya qoyulan belə global problemlər həlqəsində isə ölkənin kənd təsərrüfatı xüsusi yer tutur. Belə ki, 1997-ci ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 32.0-27,5% təşkil edirdi, iqtisadiyyatda məşğul olanların 40%-ə qədər kənd təsərrüfatının payına düşürdü, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının 90%-ə qədər bu bölmə hesabına ödənilir və ölkənin mal dövriyyəsinin 70%-ni təşkil edirdi.(2, səh.9)

Ümumiyyətlə, regionlarda aqrar bazarın inkişafına nail olmaq üçün dövlət tənzimlənməsi vacib

şərtlərdəndir və dövlətin aşağıda göstərilən məsələlərin həllinə müdaxiləsi və himayəsi olduqca zəruridir:

1. Sahibkarlara veriləcək kreditlərin faiz mexanizminin regionlar və ixtisaslaşma üzrə təkmilləşdirilməsi;
  2. Aqrar sahədə kooperativ təsərrüfatların yaradılması və inkişafının təmin edilməsi;
  3. Alternativ aqrolizinqlərin yaradılması;
  4. Regionlarda maliyyə ehtiyatı və kredit fondlarının yaradılması;
  5. Regionlarda investorların cəlb edilməsi yolu ilə aqroservis mərkəzlərinin və satış mərkəzlərinin təşkili;
  6. Mövcud suvarma sistemlərinin yenidən qurulması və meliorasiya işlərinin sürətləndirilməsi;
  7. Regionlarda infrastruktur bölmələrinin formalaşdırılması;
  8. Regionlarda istehsal, istehlak, istehsal kooperasiya münasibətlərinin formalaşdırılması.
- Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün dövlətin regional investisiya siyasətinin tətbiqinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı». 2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə tətbiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)"

Некоторые аспекты этапов развития производительных сил в аграрной отрасли регионов

И.М.Маммадова

Одной из особенностей размещения производительных сил в аграрной отрасли является беспощадная эксплуатация ее природных богатств и сырьевых ресурсов. В самом деле, эта особенность присуща всем монополиям, в том числе Советской власти. Однако в этом процессе имела место и своеобразность самой страны. Этот фактор связан с богатством и разнообразием природных ресурсов. И данной статье проанализированы все эти проблемы, и предоставлены рекомендации и предложения по их решению.

Ключевые слова: аграрная отрасль, производительные силы, региональное развитие

Some aspects of stages of development of productive forces in agrarian branch of regions

I.M.Mammadova

One of features of placement of productive forces in agrarian branch is ruthless operation of its natural riches and raw material resources. Really, this feature is inherent in all monopolies, including the Soviet power. However in this process I took place and originality of the country. This factor is connected with wealth and a variety of natural resources. And this article all these problems are analysed, and recommendations and offers on their decision are provided.

Key words: agricultural sector, productive forces, regional development